

УДК 343.222:341.322.5(477:100)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.4.16>

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА

Плутницька К.М.

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0002-0280-0453
e-mail: plutio@i.ua*

Ковтун К.О.,

*викладач кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0002-6915-9736
e-mail: ksenya.pankratova.93@ukr.net*

Плутницька К.М., Ковтун К.О. Кримінальна відповідальність за воєнні злочини в контексті міжнародного та національного права.

Стаття присвячена комплексному дослідженню поняття та ознак категорії «воєнні злочини» та визначенню особливостей притягнення до кримінальної відповідальності за їх вчинення в Україні в контексті ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду. З огляду на збільшення кількості воєнних злочинів, скоєних під час збройної агресії, питання ефективного притягнення винних до відповідальності набуває особливого значення для національної правової системи.

Основною метою статті визначено дослідження та комплексний аналіз особливостей кримінальної відповідальності за воєнні злочини в контексті міжнародного та національного права.

У статті розглянуто ключові виклики, що постають перед Україною в процесі імплементації міжнародних норм, зокрема законодавчі прогалини та проблеми нормативного регулювання. Аналізується як міжнародне, так і національне тлумачення поняття воєнних злочинів. Встановлено, що міжнародне право не містить єдиного визначення воєнних злочинів, а лише надає перелік конкретних діянь, які підпадають під цю категорію. Воєнним злочином за нормами міжнародного права виступають дії, які являють собою свідоме порушення загальноприйнятих звичаїв та правил війни. Водночас у міжнародній кримінально-правовій доктрині відсутня уніфікована дефініція та чітко визначені ознаки цих злочинів.

Проаналізовано наукові підходи вітчизняних вчених до формулювання поняття воєнних злочинів. Як їх спеціальні ознаки виокремлено: вчинення під час збройних конфліктів (міжнародного або неміжнародного характеру); посягання на порядок ведення бойових дій, встановлений нормами міжнародного права; закріплення переліку таких злочинів у міжнародно-правових актах. При цьому Кримінальний кодекс України не надає визначення поняття «воєнний злочин».

Окрему увагу також акцентовано на необхідності вирішення проблем, пов'язаних із гармонізацією національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема питання доказування таких злочинів та взаємодії між національними органами і міжнародними структурами.

У статті запропоновано конкретні напрямки вдосконалення правової бази України з метою підвищення ефективності притягнення до відповідальності за воєнні злочини й забезпечення належного виконання міжнародних зобов'язань у сфері міжнародного кримінального права.

Ключові слова: воєнні злочини, збройний конфлікт, імплементація, гармонізація, міжнародне кримінальне право, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут, переслідування воєнних злочинців.

Plutytska K.M., Kovtun K.O. Criminal liability for war crimes in the context of international and national law.

The article is devoted to a comprehensive study of the concept and features of the category of «war crimes» and the determination of the features of criminal liability for their commission in Ukraine in the context of the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court. Given the increase in the number of war crimes committed during armed aggression, the issue of effectively bringing perpetrators to justice is of particular importance for the national legal system.

The main goal of the article is to conduct research and comprehensive analysis of the features of criminal liability for war crimes in the context of international and national law.

The article examines the key challenges facing Ukraine in the process of implementing international norms, in particular legislative gaps and problems of regulatory regulation. It analyzes both the international and national interpretation of the concept of war crimes. It has been established that international law does not contain a single definition of war crimes, but only provides a list of specific acts that fall under this category. A war crime under international law is an act that constitutes a deliberate violation of the generally accepted customs and rules of war. At the same time, international criminal law doctrine lacks a unified definition and clearly defined characteristics of these crimes.

The scientific approaches of domestic scientists to the formulation of the concept of war crimes are analyzed. Their special features are: commission during armed conflicts (international or non-international); encroachment on the order of conducting hostilities established by the norms of international law; consolidation of the list of such crimes in international legal acts. At the same time, the Criminal Code of Ukraine does not provide a definition of the concept of «war crime».

Special attention is also focused on the need to address problems related to the harmonization of national legislation with international standards, in particular the issue of proving such crimes and interaction between national authorities and international structures.

The article proposes specific directions for improving the legal framework of Ukraine in order to increase the effectiveness of prosecution for war crimes and ensure the proper implementation of international obligations in the field of international criminal law.

Key words: war crimes, armed conflict, implementation, harmonization, international criminal law, International Criminal Court, Rome Statute, prosecution of war criminals.

Постановка проблеми. Актуальність питання кримінальної відповідальності за воєнні злочини зумовлена зростанням їх кількості у зв'язку з повномасштабною збройною агресією проти України, що потребує ефективного правового реагування як на національному, так і на міжнародному рівнях. В умовах воєнного стану перед правовою системою України постають завдання забезпечення ефективного механізму переслідування винних осіб та гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами. У цьому контексті особливого значення набуває імплементація положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду, що відкриває нові можливості для забезпечення невідворотності покарання та зміцнення верховенства права.

Так, Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 21.08.2024 р. № 3909-IX [1]. У Римському статуті Міжнародного кримінального суду (далі – Римський статут) визначається юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо воєнних злочинів, роз'яснюється сутність поняття воєнних злочинів, перелік дій, що охоплюються ними [2]. Це, в свою чергу, зумовило необхідність внесення суттєвих змін і до Кримінального кодексу України (далі – КК України) задля узгодження з нормами Римського статуту та адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 09.10.2024 р. № 4012-IX [3] однією зі змін стала нова редакція назви ст. 438 КК України «Воєнні злочини» [4]. Тому з огляду на значне зростання кількості кримінальних проваджень за ст. 438 КК України важливим є дослідження впливу ратифікації Римського статуту на правову кваліфікацію діянь, передбачених цією статтею.

Метою статті є дослідження та комплексний аналіз особливостей кримінальної відповідальності за воєнні злочини в контексті міжнародного та національного права.

Стан опрацювання проблематики. У науці кримінального права особливості кримінальної відповідальності за воєнні злочини стали предметом наукових досліджень таких вчених, як В. Базов, Л. Гончаренко, О. Іваночко, Н. Коломієць, В. Киричко, Л. Котова, В. Лисик, Є. Логвиненко, О. Малетова, М. Мельник, В. Навроцький, Є. Назимко, В. Пилипенко, М. Піддубна, В. Репецький, І. Татаренко, М. Хавронюк та ін. Наукові дослідження переважно зосереджувалися на понятті імплементації норм міжнародного права у кримінальне законодавство України, а також на аналізі окремих складів воєнних злочинів. Але єдиної думки щодо низки принципово важливих питань, пов'язаних із встановленням та реалізацією кримінальної відповідальності за воєнні злочини, немає і досі. Тому більшість проблем так і залишилися дискусійними та не мають остаточного вирішення.

Виклад основного матеріалу. Наразі основними джерелами, що регламентують порядок ведення збройного конфлікту, є Женевські конвенції 1949 р. і Додаткові протоколи до них, нормами яких обмежується вибір засобів і методів ведення не тільки міжнародних конфліктів, але і конфліктів неміжнародного характеру. У Женевських конвенціях під воєнними злочинами розуміли серйозні порушення конвенцій, враховуючи специфіку відносин, врегульованих кожною із них. Причому кожна з чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. подає власний перелік серйозних порушень, разом створюючи єдину систему. До них відносяться такі дії: навмисне вбивство; катування і нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти; навмисне спричинення важких страждань або серйозного каліцтва; нанесення шкоди здоров'ю; незаконне знищення і привласнення майна, якщо воно не викликане військовою необхідністю; примус цивільної особи або військовополоненого служити в збройних силах держави противника; позбавлення права на неупереджене судочинство; незаконна депортація, переміщення цивільних осіб, що перебувають під захистом; незаконний арешт цивільних осіб, що перебувають під захистом; захоплення заручників.

Даний перелік суттєво доповнив Додатковий протокол I 1977 р., включивши в число серйозних порушень: проведення певних медичних експериментів; перетворення цивільного населення, окремих цивільних осіб або демілітаризованих та безпечних зон в об'єкти нападу; здійснення нападу невибіркового характеру, що зачіпає цивільне населення або цивільні об'єкти, коли відомо, що такий напад буде причиною великої кількості смертних випадків та поранень серед цивільних осіб; віроломне використання емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця та інших захисних та розпізнавальних знаків; переміщення окупуючою державою частини її власного цивільного населення на окуповану територію або депортація чи переміщення всього або частини населення окупованої території; невинуватна затримка репатріації військовополонених або цивільних осіб; апартеїд; напад на історичні пам'ятники та ряд інших [5, с. 30].

Однак комплексне визначення воєнних злочинів як таких стало можливим тільки у Римському статуті. У ст. 8 Римського статуту [2] встановлено перелік воєнних злочинів, визначено межі застосування допустимого права, загальні принципи здійснення міжнародної та національної юрисдикції (зокрема, й при скоєнні воєнних злочинів), а також принципи міжнародного кримінального права. Однак більша частина положень Римського статуту присвячена процедурним питанням і питанням судоустрою. Головне ж полягає в тому, що в цьому документі вперше оформлена цілісна система воєнних злочинів з міжнародного права. Так, до воєнних злочинів відносяться серйозні порушення Женевських конвенцій 1949 р. та інші серйозні порушення, перелічені у Статуті, вчинені під час міжнародних і неміжнародних збройних конфліктів.

Крім джерел міжнародного права, вважаємо за доцільне дослідити визначення воєнних злочинів і в доктрині міжнародного права. Так, М. Піддубна зазначає, що в доктрині міжнародного кримінального права визначення поняття воєнного злочину не є одноманітним. Практично кожен дослідник воєнних злочинів намагається сформулювати своє визначення цього поняття, вкласти в нього свій зміст. Причиною цього є визначення поняття в джерелах міжнародного права лише шляхом перерахунку конкретних діянь, які складають воєнний злочин [6, с. 2]. А. Драгоненко визначає воєнні злочини як суспільно небезпечні, винні діяння, вчинені під час збройних конфліктів (міжнародного або неміжнародного характеру), які посягають на встановлений міжнародним гуманітарним правом порядок ведення бойових дій, інтереси і безпеку осіб, які обороняються, і тягнуть за собою індивідуальну кримінальну відповідальність відповідно до норм міжнародного кримінального права [7, с. 156].

О. Іваночко пропонує під воєнними злочинами розуміти злочинні діяння, вчинені під час та у зв'язку з збройним конфліктом міжнародного та неміжнародного характеру, що порушують норми щодо заборони або обмеження застосування методів і засобів ведення воєнних дій, а також норми, спрямовані на захист особи під час збройного конфлікту [5, с. 32]. В. Репецький та В. Лисик воєнним злочином вважають міжнародний злочин, що умисно чи з грубої необережності вчиняється комбатантом та прирівняними до них особами чи стосовно них цивільною особою під час збройного конфлікту й полягає у масовому і серйозному порушенні норм міжнародного гуманітарного права та посягає на підзахисних осіб, їх права чи найважливіші принципи міжнародного гуманітарного права [8, с. 121].

Задля визначення поняття воєнного злочину важливе значення має встановлення його спеціальних ознак, серед яких наступні:

а) воєнні злочини вчиняються під час збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного характеру.

б) воєнні злочини посягають на встановлений основними принципами міжнародного права та міжнародним гуманітарним правом порядок ведення збройних конфліктів міжнародного та неміжнародного (внутрішнього) характеру.

в) перелік воєнних злочинів встановлений в документах міжнародного кримінального права [6; 5, с. 31–33].

Натомість А. Драгоненко уточнює та деталізує спеціальні ознаки воєнних злочинів, що сприяють відмежуванню їх від інших злочинів (у тому числі від злочинів проти миру та безпеки людства), серед яких:

1) умови вчинення (воєнні злочини вчиняються під час збройного конфлікту (міжнародного чи неміжнародного характеру) або в обстановці, пов'язаній із цим конфліктом). За цими ознаками вказані дії можна відмежувати від інших злочинів проти миру і безпеки людства, для вчинення яких наявність збройного конфлікту не є обов'язковою ознакою, а також від низки загально кримінальних злочинів, схожих за об'єктивною стороною [7, с. 154];

2) спрямованість посягання (важливою особливістю воєнного злочину є те, що він є багатоб'єктним злочином, тобто заподіює шкоду одночасно декільком безпосереднім об'єктам). По-перше, він посягає на встановлений міжнародним правом порядок ведення збройного конфлікту (міжнародного або неміжнародного характеру), і, по-друге, на інтереси безпеки осіб (окремої людини), залучених до події збройного конфлікту, що охороняються міжнародним правом (міжнародного чи неміжнародного характеру);

3) грубий характер порушення, його наслідки для суспільних інтересів, охоронюваних міжнародним гуманітарним правом за допомогою міжнародного кримінального права (критерієм виступає ступінь і характеру небезпеки порушення інтересів, охоронюваних міжнародним гуманітарним правом (за допомогою міжнародного кримінального права) під час збройного конфлікту);

4) особливості суб'єктивної сторони (однією із умов визнання діяння злочинним виступає встановлення суб'єктивної сторони злочину). Суб'єктивна сторона злочинів проти миру та безпеки людства (у тому числі воєнних злочинів) характеризується: а) умислом особи вчинити діяння та б) усвідомленням особою тієї обставини, що при нормальному перебігу обставин наслідок настане [7, с. 155–156]. Тому, щодо діяння форма вини характеризується прямим умислом, тоді як ставлення до наслідків можливе і у формі непрямого умислу.

Що ж стосується національного рівня унормування даного аспекту, то кримінальна відповідальність за воєнні злочини регламентована ст. 438 КК України [4]. Формами вчинення даного діяння є: жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, незаконне переміщення або депортація дитини, невинуватна затримка репатріації дитини, вербування або використання дитини для участі у збройному конфлікті, воєнних (бойових) діях, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій.

Слушною є думка І. Татаренка стосовно оновленої ч. 2 ст. 438 КК України, що передбачає кримінальну відповідальність навіть за необережне спричинення смерті під час воєнного злочину, що не узгоджується з текстом Женевських конвенцій, Римського статуту та практикою Міжнародного кримінального суду, але є суверенним рішенням вітчизняного законодавця. Ще одним важливим

питанням є дія ст. 438 КК України у контексті збройних конфліктів неміжнародного характеру. Аналіз норм міжнародного права та їхнього тлумачення дає підстави вважати, що «закони і звичаї війни» в українському законодавстві охоплюють також неміжнародні конфлікти, хоча це питання залишається дискусійним [9, с. 336].

Іншою проблемою є широке формулювання в українському законодавстві, яке встановлює відповідальність за «інші порушення» законів і звичаїв війни, викладених у міжнародних договорах, ратифікованих Україною на противагу «грубим порушенням», які є воєнними злочинами згідно з ч. 2 ст. 8 Римського статуту. Наприклад, ст. 29 Третьої Женевської конвенції вимагає створення окремих санітарно-гігієнічних умов для жінок-військовополонених. Хоча недотримання цієї вимоги є порушенням Женевських конвенцій, Римський статут не класифікує такі порушення як воєнні злочини. Однак українське законодавство формально відносить їх до воєнних злочинів, що створює потенційні неузгодженості [9, с. 335].

Тому наразі потребує подальшого наукового дослідження склад даного кримінального правопорушення, а саме аналіз окремих елементів та проблеми кваліфікації, які виникають на практиці.

Ратифікація Римського статуту у 2024 р. стала ключовим кроком для інтеграції України у систему міжнародного кримінального правосуддя. Вона відкриває можливості для переслідування винних за воєнні злочини як на національному, так і на міжнародному рівні. Проте інтеграція міжнародних стандартів породжує певні колізії. Зокрема, застосування оціночних понять в диспозиції ст. 438 КК України ускладнює її застосування на практиці; прогалини у врегулюванні командної відповідальності; недостатня деталізація складів кримінальних правопорушень під час воєнного стану; проблеми доказування окремих елементів складів злочинів. На нашу думку, основними напрямками вдосконалення правової бази України з метою підвищення ефективності притягнення до відповідальності за воєнні злочини й забезпечення належного виконання міжнародних зобов'язань у сфері міжнародного кримінального права можуть стати наступні: удосконалення законодавства шляхом конкретизації складів воєнних злочинів; запровадження інституту командної відповідальності та застосування універсальної юрисдикції для переслідування осіб, що вчиняють воєнні злочини за межами України; гармонізація національного законодавства з міжнародними стандартами, що сприятиме вирішенню проблем доказування воєнних злочинів та взаємодії між національними органами і міжнародними структурами; формування системи співпраці з міжнародними органами для документування воєнних злочинів тощо.

Висновки. Таким чином, інститут кримінальної відповідальності за воєнні злочини в Україні перебуває на стадії активного становлення, що зумовлено як необхідністю забезпечення невідворотності покарання для винних у вчиненні таких злочинів, так і процесом імплементації міжнародних стандартів. Подальший розвиток законодавства потребує:

- визначення поняття воєнних злочинів та конкретизація їх складів у КК України з урахуванням положень Римського статуту та практики Міжнародного кримінального суду;
- запровадження механізмів командної відповідальності та відповідальності за бездіяльність у контексті воєнних злочинів;
- посилення співпраці з Міжнародним кримінальним судом та іншими міжнародними інституціями;
- розроблення методики збору та фіксації доказів воєнних злочинів відповідно до міжнародних стандартів, що підвищить ефективність слідства та судового розгляду;
- формування єдиної судової практики шляхом узагальнення рішень національних судів і використання міжнародного досвіду;
- забезпечення балансу між захистом прав людини та інтересами держави, особливо у справах, що стосуються військової безпеки.

Саме узгодження кримінального законодавства України з нормами міжнародного права становить ключову передумову ефективного правозастосування у сфері притягнення до відповідальності за воєнні злочини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 р. № 3909-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text>.

2. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
3. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 09.10.2024 р. № 4012-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#Text>.
4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Іваночко О.О. Поняття воєнного злочину в міжнародному та національному праві. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління*. 2023. Вип. 3. С. 28–37.
6. Піддубна М. Імплементация норм міжнародного кримінального права про воєнні злочини у Кримінальний кодекс України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2020. 17 с.
7. Драгоненко А. Поняття та ознаки воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві. *Наукові записки ЦУДПУ ім. В. Винниченка. Серія: Право*. 2022. Вип. 12. С. 151–157.
8. Репецький В., Лисик В. Поняття та ознаки воєнних злочинів. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 120–125.
9. Татаренко І. В. Суперечливі аспекти кримінальної відповідальності за воєнні злочини в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 2. С. 332–336. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2025/79.pdf.